

تجلی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی

مهدی میرزایی^۱، هدی محمودی پناه^۲، الهام خاکی^۳، شهناز یاور^۴، فرشاد مؤمنی^۵

چکیده

نماز، فصل مشترک همه وصیت‌نامه‌های شهدا است. هدف پژوهش، بررسی تجلی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام و استنتاج نکات تربیتی حاصل از آن در قالب مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی است. روش پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و به‌صورت فیش‌نویسی بوده است که ۵۲ وصیت‌نامه شهید در اسناد کنگره ملی ۳۰۰۰ شهید استان ایلام در سال ۱۴۰۰ گردآوری شد. نتایج نشان داد مؤلفه‌های تربیتی حاصل از وصیت‌نامه شهدا در زمینه نماز به ترتیب شامل: توجه و اهمیت به نماز به‌عنوان ستون و پرچم دین، شرکت مداوم در نماز جمعه و جماعات، توجه به اقامه نماز اول وقت، توجه به خلوص نیت در نماز، تأکید بر اهمیت نماز به‌عنوان سدی در برابر تبلیغات منفی دشمنان علیه اعتقادات دینی و معنوی انقلاب اسلامی، خواندن صحیح نماز، توأم بودن اقامه نماز با دعا و توسل، توجه به معانی، درک و فهم پیام‌های نماز، توجه به عمل به نماز و درنهایت توجه به اثرات زیان‌بار غفلت از نماز. همچنین مشخص شد به ترتیب روش‌های تربیتی نظیر تبشیر و تنذیر، تشویق و ترغیب، پند و موعظه، مراقبه و محاسبه در وصیت‌نامه‌های شهدا در مورد نماز، بیشتر مشاهده شد. در پایان پیشنهادهای کاربردی ارائه شده است.

واژگان کلیدی

نماز، تربیت دینی، وصیت‌نامه شهدا، استان ایلام.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم تربیتی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول).
mmirza1000@gmail.com
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز.
mahmmodi.panah@gmail.com
۳. دانش آموخته کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه پیام نور مرکز دهلران.
KHAKI.E@GMAIL.COM
۴. دانش آموخته کارشناسی تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر.
yavar.s@gmail.com
۵. دانش آموخته کارشناسی آموزش الهیات دانشگاه فرهنگیان ایلام.
momeni.f@gmail.com

مقدمه

فطرت و سرشت انسان گرایش خدانشناسی و خدا گرایی دارد و در طول تاریخ حیات انسان آئین‌های عبادی و مذهبی به صورت‌های مختلفی خود را نشان داده و در این بین نماز^۱، تنها پناهگاه قرب الهی و بهترین و محکم‌ترین ادله ستون و آئین‌های عبادی بخصوص در جوامع اسلامی بوده است. با توجه به این مطلب در زندگانی عقلایی جوامع انسانی و به دنبال آن محیط‌های خانوادگی، عبودیت و بندگی خداوند رکن اساسی تداوم حیات دینی و دستیابی به قرب الهی است. در اینجا باید منظور از دین و عبادت و اجرای مناسک عبادی مانند نماز مشخص شود.

نماز در لغت به معنای صلوات (دعا، خواندن و صدا کردن، درخواست نمودن، نیایش کردن، تسبیح و طلب معنویت و مغفرت) آمده است و در اصلاح شرع مقدس اسلام، عبادتی که متمم مناجات و خضوع در پیشگاه خدای متعال باشد؛ به عبارت دیگر شرعاً به افعال و اعمال مخصوصی که به نحوه کیفیت خاص انجام می‌شود، گفته شده است (شهسواری، ۱۳۸۲: ۲۹).

منظور از دین نزد ما مسلمانان که الهام گرفته از قرآن و دیگر منابع اسلامی است عبارت است از مجموعه‌ای از ایمان قلبی، عقاید نظری، احکام عملی که حول محور توحید و یکتاپرستی بوده که از طرف خداوند و از طریق پیامبر به آدمیان عرضه شده و هدف غایی آن، فلاح و رستگاری آدمیان در دنیا و آخرت است. منظور از عبادت، ایجاد نوعی رابطه خاضعانه و ستایش گرایانه مخلوق (انسان) با خالق (خداوند) است. در این رابطه همان‌طور که گفته شد هیچ شریعت و آئینی بدون رابطه خاضعانه و ستایش گرانه (نماز) وجود نداشته است، اگرچه در کیفیت برگزاری نماز اختلافاتی وجود داشته است.

دین مبین اسلام مهم‌ترین ارکان تأثیرگذاری و الگوبرداری در زمینه ارزش‌های انسانی و الهی را خانواده می‌داند و در این رابطه بدون تردید یکی از مهم‌ترین ارزش‌های دینی - عبادی و فرهنگی صدر اسلام فرهنگ نماز است.

شهید^۲، به عنوان انسان‌های کامل، عالی‌ترین جلوه‌گاه کمال انسانی و عبادی‌اند و تجلی ارتباط عاشقانه و عاطفی خلق با خالق یعنی نمازند. شهید^۳ به عنوان انسان‌های تربیت شده دینی، اخلاقی، نمازی و قرآنی که وجود شاخصه‌های تربیت دینی و اخلاقی‌شان مانند بصیرت، توکل، اهمیت به نماز و روزه، قرآن، حیا و عفت و آراستگی در عین سادگی می‌توانند الگوی ممتازی برای جوانان و خانواده‌های امروزی باشند و در این بین وصیت‌نامه^۴، این شهیدان به عنوان اسنادی معتبر تاریخی در هر طریقی از قبیل

---

1. Prayer

2. MARTYRS

3. WILL

نوشتاری، صوتی، تصویری و... به‌عنوان گنجینه گفتار و کردار آنان از جایگاه اعتقادی و عبادی ارزشمندی برخوردار است.

شهیدان در سرتاسر سفارش‌های خود، نماز را وسیله‌ای برای افزایش اعتقاد و ایمان خود به خدا، رشد معنویت و روحانیت، غالب شدن بر مشکلات و رنج‌های بشری، درک ساده مرگ باعزت در راه خدا، تصویر آبر انسان، خداباوری و خدامحوری (دست خدا همراه ماست)، پاسخ آزاد به فیض و کمال معنوی و اخلاقی، ایثار و عمل بزرگ در راه دین و نجات از آنچه در کل جهان، باعث آزار و اذیت روح می‌شود، می‌دانستند (Rhoades, 2017:3).

نماز به‌عنوان یکی از رفتارها و کردارهای مشهود عینی رزمندگان و شهدا در جبهه‌های جنگ حق علیه باطل بوده است و آنان در وصیت‌نامه‌های خود بر اهمیت، ابعاد و نهادینه نمودن آن در افراد، خانواده و سپس در جامعه تأکید فراوان داشته‌اند. آنان همواره در حال تبیین یاد خدا، مناجات، موعظه و نصیحت در این راه و یادآوری توجه به مرگ و آخرت و نقش نماز در زندگی دنیایی و آخروی تلاش کردند. هدف این پژوهش در همین راستاست و به تجلی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام می‌پردازد و نکات تربیتی حاصل از آن در قالب مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی^۱، استخراج می‌شوند.

در نماز شهدا می‌توان؛ حس تعلق به خدا، غرق شدن در رضایت الهی، فانی دیدن و خواندن دنیا، طلب نیاز به خدا، ایمان و شنیدن خدا (درک معنوی)، رشد و توازن بین اعتقادات و عمل به آن‌ها نظیر توجه به ایثار و فداکاری در زندگی مشاهده نمود (Lopat, 2016:5).

بر اساس آیات و روایات وارده در اسلام، هدف از خلقت و آفرینش انسان، عبادت، عبودیت و بندگی مطلق خداوند متعال است که برای نیل به این امر مهم، می‌بایست رفتارهای عبادی و دینی مختلفی از انسان سر بزند. نماز راه ارتباطی بندگان با خداوند است. نماز، نیاز به درگاه خالق بی‌نیاز و اصلی‌ترین زبان پیوند میان انسان و پروردگارش است.

شهیدان همواره از دعا و نماز برای ارتقاء و امتیاز خود برای رسیدن به فیض شهادت استفاده کرده‌اند. در نماز آنان ایمان کامل، تمایل به دین‌مداری، همدلی، حق و حقیقت‌خواهی، آزادی‌خواهی و ایثار و فداکاری جاری است و نماز وسیله‌ای برای درک فیض و رسیدن به شهادت است (Stratman, 2018:34).

فلسفه عبادت در قالب نماز، انس و تقرب به خدای تعالی است و از این طریق کمال و سعادت حاصل می‌شود. بدیهی است که نماز شهیدان، نمونه‌ای با ارزش از نماز مقبول درگاه خداوند و عالی‌ترین جلوه‌گاه کمال شهیدان است. با مطالعه وصایای پرمحتوای شهدا که امام خمینی (ره)، ۷۰ سال عبادت را

بامطالعه آن‌ها برابر دانسته‌اند به‌وضوح به اهمیت و بررسی این موضوع که هدف این پژوهش هم هست، پی خواهیم برد.

اخلاص، سادگی، ارتباط عاطفی با معبود، امید به رحمت‌الله، التزام به نماز اول وقت، شرکت در نماز جمعه و نماز جماعات، ارتباط عاشقانه همراه با عجز و نیاز به خالق و اقامه صحیح نماز از مهم‌ترین و بارزترین ویژگی‌های نماز شهیدان است (محمدی، ۱۳۹۳: ۱۱۰).

برپاداشتن نماز، نخستین ثمره و نشانه حکومت صالحان است. تقویت روح هم‌بستگی و رشد ابعاد مختلف و متنوع فردی و اجتماعی درزمینه افزایش معنویت و اخلاق و اصلاح امور زندگی بشری از مهم‌ترین آثار نمازاند.

نماز همواره آثار مثبتی در سیره و وصیت‌نامه‌های شهدا بوده و به‌عنوان نقطه مشترک بوده است. نماز جمعه عامل وحدت و همبستگی میان مسلمین و مسیر دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی از نظر شهدا بوده و ضمن اینکه آنان همواره بر نماز اول وقت تأکید داشته‌اند (رضا نژاد، ۱۳۹۷: ۱۱۷).

نماز ستون دین و یادآور حضور خداوند در تمام لحظات زندگی، انسان است. نماز از محبوب‌ترین اعمال نزد خداوند است و نماز نه‌تنها در اسلام بلکه در تمام ادیان الهی به‌عنوان برترین آیین عبادی و رکن معنویت و ارتباط با خداوند مطرح بوده است و شهدا به‌عنوان یکی از خاص‌ترین بندگان خداوند که به بهترین شیوه طریق عبودیت و بندگی را طی کرده‌اند تا درنهایت توانستند به درجه عظیم شهادت دست یابند، همواره به اقامه نماز سفارش داشته‌اند و این مسئله را به‌خوبی می‌توان در سیره آنان و هم‌وصایای آن‌ها به‌وفور مشاهده کرد (یوران و یوران، ۱۴۰۱: ۴).

فرهنگ نماز و نیایش اگر به‌طور حقیقی و بر اساس تعالیم اسلام و به‌دوراز تعصبات و بدفهمی‌ها صحیح قرار گیرد و نهادینه شود می‌تواند به‌عنوان دژی محکم در مقابل تهاجمات و انحرافات باشد. امروزه کشورهای غربی و به عبارت درست‌تر، استکبار جهانی با اتکا به قدرت و تسلط نسبی اقتصادی و سرمایه‌ای خود در تلاش‌اند تا زبان و فرهنگ اجتماعی خود را به کشورهای درحال توسعه به‌ویژه کشورهای اسلامی قرار داده و آن‌ها را در معرض هجوم فرهنگی قرار دهند. نفوذ فرهنگ‌ها در یکدیگر بالطبع موجب تضعیف و کمرنگ شدن هویت ملی و ارزش‌های فرهنگی و دینی طرفین می‌شود. لذا فرهنگ‌سازی و نهادینه کردن مفاهیم نماز از این ابعاد دارای اهمیت است:

۱. تأکید دین مبین اسلام و احادیث و روایات متعدد و معتبر و شخصیت‌های اسلامی و انقلابی در مورد جایگاه، اهمیت و ارزش فرهنگ نماز و نیایش؛
۲. برخورداری نوجوانان و جوانان در خانواده از ضمیر پاک و منزه و گرایش اثرپذیرتر در دریافت و پذیرش فرهنگ نماز و ارزش‌های اعتقادی و عبادی حاکم بر خانواده‌ها؛
۳. ریشه داشتن ذهنیت خانواده‌ها و فرزندان در پذیرش اصول و عقاید دینی و فرهنگ غنی اسلامی و انقلابی در مقابله با ارزش‌های غیر الهی، غیر اسلامی و غیرانقلابی فرهنگ مادی دنیای غرب؛

۴. اهمیت نماز به‌عنوان ستون و خیمه‌گاه دین اسلام و اینکه نماز نقش بسیار مهم و حساسی در سلامت روحی و روانی فرزندان، جلوگیری از انحرافات و بزهکاری‌ها، زنده نگاه‌داشتن ارزش‌ها و اعتقادات دینی در جامعه داشته دارد؛
۵. افزایش حجم فشارها و تبلیغات منفی دشمنان علیه ارزش‌های انقلابی، اسلامی و اعتقادی و دینی خانواده‌ها و نسل نوجوان و جوان.

بررسی و تحلیل کلام هر فرد (شهید) می‌تواند راه‌گشای ورود به شخصیت او و کسب آگاهی از نیات درونی و باطنی وی باشد. وصیت‌نامه شهید، بهترین و معتبرترین اسنادی که بیانگر اندیشه‌ها و دغدغه‌های شهید بوده و به‌واسطه کنکاش و تحلیل محتوای آن‌ها می‌توان به دسته‌بندی منطقی و مدونی از اندیشه‌ها، نگرش‌ها و دغدغه‌های آنان در حیطه‌های گوناگون دست‌یافت. در این پژوهش، برای بررسی محتوای آشکار و ضمنی پیام‌های موجود در وصیت‌نامه‌های شهید به بررسی محتوا و معنای متون به‌صورت نوشتاری و متن (Text) کاغذی و الکترونیکی در اختیار محققان قرار گرفت و به بررسی پیام‌ها (وصیت‌ها) و استنباط درباره فرستنده پیام (شهید) و دلایل پایش پیش آینده‌ای پیام (مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی نماز شهید) از حالت کیفی به کمی پرداخته شده است.

یکی از مهم‌ترین سفارش‌هایی که در وصیت‌نامه همه شهدای والامقام وجود دارد و به آن تأکید شده، نماز است. نماز به‌عنوان فصل مشترک همه وصیت‌نامه‌های شهدای والامقام استان ایلام است. شهید کسانی بودند که اشاعه‌دهنده فرهنگ نمازاند و شهدای ما در هنگام جنگ و در هر حالتی، اقامه نماز را در اولویت خود قرار داده بودند که به تأسی از فرهنگ عاشورا و قیام امام حسین (ع) و اقامه و تأکید آن حضرت بر نماز به جماعت در میدان جنگ، شهیدان نماز را برای احیای ارزش‌های اسلام اقامه می‌کردند. استان ایلام دارای ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق، در دوران دفاع مقدس نقش مهمی ایفاء کرد. در استان ایلام هم ۴۵ درصد از وصیت‌نامه‌های شهیدان به نماز و نمازخواندن تأکید شده است.

نماز به‌عنوان ستون دین همواره موردتوجه اندیشمندان، علما و کارشناسان دینی قرار گرفته است و در این‌بین محیط خانواده به‌عنوان حساس‌ترین نهاد اجتماعی، دینی و فرهنگی در جامعه نقش مهمی در انتقال و نهادینه نمودن فرهنگ نماز و عبودیت در فرزندان دارد. نوآوری این پژوهش در این است که ضمن مطالعه دقیق وصیت‌نامه‌های شهیدان درباره نماز به بررسی، کنکاش و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی در وصیت‌نامه‌های شهیدان هم می‌پردازد که این مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی می‌توانند چراغ راه جامعه و مخاطبان مختلف به‌ویژه خانواده‌ها باشند. لذا هدف پژوهش، بررسی نمود و تجلی فرهنگ اقامه نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام و استنتاج مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی حاصل از آن است و سؤالاتی که مطرح می‌شوند را می‌توان چنین بیان نمود: مؤلفه‌های تربیتی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام کدام‌اند؟ و روش‌های تربیتی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام کدام‌اند؟

نماز و نیایش در کلام الهی

کلمه صلات (نماز) در قرآن مجید با مشتقاتش، حدود ۸۰ مورد استعمال شده که به معانی گوناگون آمده است. نظیر نمازهای واجب (سوره نساء: آیه ۱۰۳)، دین و آیین (سوره هود: آیه ۸۷)، ترحم (سوره بقره: آیه ۱۵۷) و دعا (سوره توبه: آیه ۱۰۳).

خداوند در قرآن کریم بارها آیاتی در مورد اهمیت نماز و نیایش بندگان نسبت به خود اشاره کرده است. اهمیت و منزلت نماز و برگزاری آن که ریشه در فطرت الهی انسان دارد، فقط برای کسب رضایت الهی و قرب او، به صورت یک رفتار عبادی خاضعانه در قرآن کریم بارها مورد تأکید قرار گرفته است. بیش از ۱۲۲ آیه در قرآن کریم پیرامون نماز نازل شده است (صادقی تهرانی، ۱۳۸۱: ۶۹).

– ان الصلوه کانت علی المومنین کتابا موقونا...

همانا نماز بر همه مؤمنان ثابت و واجب است. (سوره نساء، آیه ۱۰۳)

– و اوصانی بالصلوه و الزکاه ما دمت حیا...

و خداوند تا زمانی که من زنده‌ام مرا به نماز در کنار زکات توصیه نموده است.

(سوره مریم، آیه ۳۱)

– فطره الله التي فطر الناس علیها لا تبدیل لخلق الله...

بر اساس تفسیر این آیه می‌توان گفت نماز و نیایش به درگاه الهی ریشه در فطرت و سرشت انسان و گرایش او به خداشناسی و خداجویی دارد. (سوره روم، آیه ۳۰)

– رب اجعلنی مقیم الصلوه و من ذریتی...

خداوند مرا و فرزندان مرا از برپاکنندگان نماز قرار بده. (سوره ابراهیم، آیه ۴۰)

– ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون ...

بر اساس تفسیر این آیه، هدف از خلقت، پرستش و بندگی خدا بوده و می‌توان گفت نماز کامل‌ترین و بهترین روش برای رسیدن به قرب الهی است. (سوره ذاریات، آیه ۵۶)

– ربنا انی اسکنت من ذریتی بوا غیر ذی ذرع عند بیتک المرم ربنا لیقیموا الصلوه...

پروردگارا! من بعضی از فرزندانم را در سرزمین بی‌آب‌وعلفی در کنار خانه‌ای که حرم توست ساکن دادم تا نماز را به پا دارند. (سوره ابراهیم، آیه ۳۷)

– اننی انا الله لا اله الا انا فاعبدونی و اقم الصلوه لذكری ...

من الله هستم، معبودی جز من نیست، مرا پرستش کنید و نماز را به یاد من به پا دارید. (سوره طه، آیه ۱۴)

(۱۴)

– و امر اهلک بالصلوه و اصطر علیها ...

خانواده (فرزندان) خود را به نماز فرمان بده و خود نیز بر انجام آن شکیبا باش. (سوره طه، آیه ۳۲).

نماز و نیایش در کلام شهدای استان ایلام

در این قسمت به وصایای برخی از شهدای استان ایلام از جهات مختلف و گوناگون نماز در وصیت‌نامه‌های آنان اشاره می‌شود:

- شهید علی نقی خورشیدی: در صف‌های نماز جمعه حاضر شوید و مواظب باشید که نماز مشت محکمی بر دهان ابرقدرت‌ها و دشمنان داخلی و خارجی بزنید.

- شهید ذوالفقار روز فراخ: همسرم فرزندانم که تنها یادگار من است به نماز اول وقت و روزه تشویق کن و الگوی او باش.

- شهید رضا اسدی: هوشیار باشید و همیشه به نماز جمعه بروید. بدانید نماز جمعه مشت محکمی بر دهان دژخیمان شرق و غرب است.

- شهید سیدعلی رحمانی‌زاده: نماز را همیشه بپا دارید که ستون ما مسلمین است و تنها رابطه ما از این سجده‌هاست.

- شهید حسین ملک‌زاده: نماز و پیام‌های آن را فراموش نکنید و غفلت نوزید و در مساجد نماز را به جماعت برگزار کنید.

- شهید موسی باولگ زاده: نماز را اول وقت و صحیح بخوانید و غفلت نوزید.

- شهید سید موسی حسینی: پیوسته با نماز اول وقت سروکار داشته باشید. بشارت باد شما را به نماز اول وقت.

- شهید مجید خوز: در نماز جمعه شرکت کنید و با دشمنان پیکار کنید.

- شهید رحمان راستی: نماز یک امتحان است. در نماز جمعه شرکت نمایید و به پیام‌های آن توجه کنید.

- شهید عبدالحسین پالیزبان: جوانان را به نماز جماعت، راز و نیاز با خدا، دعای کمیل - ندبه - توسل و زیارت عاشورا دعوت می‌کنم و بشارت باد شما را به ایمان و تقوی.

- شهید کرم بیگی: همواره به ذکر و نماز توسل جوئید و پیام‌ها و معانی آن را در زندگی بکار گیرید.

- شهید ستار کمالوند: نمازهایتان را با جماعت و در اول وقت بخوانید. در نماز جمعه مستمر و فعال شرکت داشته باشید. از نماز جماعت غفلت و سرپیچی نکنید، چون نماز عمود دین است، ستون دین است، هر کسی نماز نخواند کافر است. در تربیت اسلامی؛ نماز و روزه را مرتب بخوانید و همیشه در خط امام خمینی باشید.

- شهیداله خاک بیمار: از برادران و خواهرانم می‌خواهم که در نماز جمعه و جماعات شرکت کنند و در این راه کوتاهی نکنند.

- شهید محمدعلی کندوله (صالحی): همگی را به نماز اول وقت، روزه و دوری از محرّمات می‌خوانم.

- شهید صمیر معصومی: هیچ‌وقت نماز را سبک شمارید و ترک نکنید و آن را صحیح بخوانید، غافل نباشید و نماز را با الگوگیری از هم خلوص نیت و درست بخوانید.

- شهید جاسم امامی: نماز، تسلیم شدن در برابر خداست. صحیح بخوانید و عمل به معانی آن کنید و کوتاهی نکنید.
- شهید علیرضا اینانلو: نماز را همواره اول وقت بخوانید و با ذکر و توسل همراه باشد.
- شهید محمدعلی حسینی: به برادران و خواهرانم وصیت می‌کنم که همیشه و در همه حال از نماز خواندن و عبادت پروردگار غافل نمانند و با اطمینان، خلوص نیت و صحیح بخوانند.
- شهید غضبان عوضی: نماز سدی در برابر تمام ممالک جهان است که کمر به نابودی انقلاب بسته‌اند.
- شهید صباح احمد سوزه: نماز را به دیگران یاد دهید و همگان را تشویق به نماز نمایید، ستایش خدا و تنها آرامش‌دهنده و نجات‌دهنده افراد صالح و رتبه و مقام مستضعفین است.
- شهید سعید یار محمدیان: همیشه دعای گوی امام و رزمندگان باشید و در دعاهای کمیل، نماز جمعه و جماعت شرکت کنید و فرزندان را خوب تربیت کنید و در مقابل دشمنان مقاومت کنید.
- شهید قدرت دلاوری: مراقبت نمایید و به ائمه معصومین توسل داشته باشید و نماز را به پا دارید در اول وقت.
- شهید اسد عباسی: در برابر هر عمل نیکی، عمل برتر و بالاتر وجود دارد و نماز بالاترین است. نماز را با رغبت، با خشوع و خضوع قلب همراه با دعا و توسل بخوانید.
- شهید علی محمد سلیمانی: خدایا، هرگز مرا به خودم وامگذار که بی تو همیشه هیچم. نمازم را قبول گردان.
- شهید علی احمدی: شکر خدا که نعمتی واجب به همه داد. نعمت نماز را به پا دارید که سدی در مقابل کفار است.
- شهید محمد پرکاسی: بنام خدا آن یگانه معشوق عشاق که مردان شب، با او به عشق بازی برمی‌خیزند و در مقابلش به رکوع و سجود میافتند.
- شهید عبدالسلام خلفی: مادرم، بعد از شهادتم اظهار ناراحتی نکن. صبور باش. در موقع نماز و دعا و نیایش به درگاه خداوند برای پیروزی اسلام دعا کن.
- شهید رستم نادی: نصیحت می‌کنم در همه حال خدا را فراموش نکنید و با اخلاص باشید. نماز ستون دین است را به پا دارید و برای ما رزمندگان دعا نمایید و به پیام‌های نماز، عمل نمایید.
- شهید صفدرعلی رحیمی: بشارت باد که راه نجات انسان قرآن است با توسل و عمل به آن و نماز با خلوص، جانشین خداوند بر زمین باشید.
- شهید حیات سروری: نماز، ستون دین را به پا دارید و همه را ترغیب نمایید و غافل نشوید و همواره در این فکر باشید نکنه نماز آخرم باشه. نماز را با دعا بخوانید که سدی در برابر دشمنان است.

- شهید حمده جلیلیان: همگان را تشویق به نماز خواندن و با خدا بودن کنید که هر که خدا را داشته باشد و خلوص نیت، همه چیز را دارد و هر که خدا را نداشته و لو اینکه تمام دنیا را داشته باشد هیچ ندارد. چون فردا سر پل صراط است که او تنها فریادرس است و تنها غیاث المستغیثین.
- شهید هدایت صحرایی: نماز، پرچم دین را حتماً یاد بگیرید و به دیگران بیاموزید، چراکه در موقع برخورد با مشکلات کوچک و بزرگ متوجه اهمیت نماز می‌شوید و درک می‌کنید که نماز روح انسان را تغییر می‌دهد. البته مقدار تأثیر آن بر آدم بستگی به ایمان و توجه او دارد.
- شهید نادر منصور: یادآوری می‌نمایم که همواره، نمازهای واجب را اول وقت بخوانید.
- شهید علی حسین یوسفی: پیرو خط امام باشید و جبهه‌ها را خالی نکنید. نماز و قرآن را صحیح بخوانید و معانی آن‌ها را درک کرده که با این کار به خداوند نزدیک‌تر می‌شوید.
- شهید موسی سبزواری: نماز را با رغبت و میل برپا دارید که بالاترین فریادهاست.
- شهید هدایت صیدی‌نیا: نماز عشق دو رکعت است؛ که در جبهه‌ها به‌جا آورده می‌شود. رکعت اول آن خونین شدن تن و رکعت دوم آزاد شدن روح.
- شهید غلامرضا عمویان درزی: ای کسانی که ایمان دارید؛ نماز ستون دین است را بر پای دارید. ما که می‌جنگیم همه‌اش به خاطر نماز است. به خاطر زنده کردن دین اسلام است. مستحبات را به جای آورید که انسان را به خدا نزدیک می‌کند.
- شهید غلامحسین خیری: ای برادران و خواهرانم از شما می‌خواهم در نماز جماعت و نماز جمعه شرکت کنید و پیام آن‌ها را درک و عمل نمایید. همین نماز جماعت و نماز جمعه‌ها بود که انقلاب و اسلام ما را به اینجا رسانیده است.
- شهید غلامحسین محمدی: مبدا سنگرهای نماز جمعه خالی کنید که دشمنان اسلام از همین نماز جمعه‌ها وحشت دارند.
- شهید فریداله مرادی: نماز جماعت را ترک نکنید چراکه مسجدها هستند که پشت دشمن را خم می‌کنند.
- شهید اسماعیل جابری: امیدوارم همیشه در مراسمات دعای کمیل و توسل شرکت کنید و به مساجد بروید.
- شهید منصور قدمی: مواظب اعمال خود باشید و نماز بخوانید و نیت خلوص داشته و روزه به پا دارید. بنده یکسال نماز بدهکارم و ۴۹ روز روزه بدهکارم خانواده‌ام اگر براشون مقدر بود به جای آورند.
- شهید علی حیاتی: در نماز جماعت همواره شرکت کنید.
- شهید محمد کرمی: گوش به فرمان امام و پیرو ولایت فقیه باشید و در نماز جماعت شرکت کنید.

- شهید رضا/اسدی: از دوستان و خانواده‌ام می‌خواهم در نماز جماعت شرکت کنید و همیشه به نماز جمعه بروند که شرکت در نماز جماعت مشتمل بر دهان دژخیمان شرق و غرب است و در دعا هیچ‌وقت امام را فراموش نکنید.

- شهید/امید علی منتی: به دین اسلام شور و شوق بورزید و نماز را با اخلاص بخوانید.

- شهید هدایت صیدی‌نیا: نماز را با جماعت برپا کنید. نماز سدی در مقابل دشمنان اسلام است.

- شهید حسن/استرون: همیشه به یاد خدا باشید نماز به پا دارید. دعاگوی اسلام و امام و رزمندگان و مجاهدان در راه خدا باشید.

- شهید محمد رحیمی: خواهان معنویت و تعهد دینی هستم و همگان را به انجام اعمال مذهبی و ترویج فرهنگ دینی نماز و برگزاری نماز جماعت دعوت می‌کنم.

- شهید علی/اکبر لاجین: با هوشیاری و رشادت نیروی ایمان و خدایی که در وجودت نهفته است از تقوا و ایمان گرفته تا شهادت، با بردباری به کار گیر و با ذکر نماز و دعا و تقرب به خدا در راه اسلام قیام کنید.

- شهید نور محمد قربانی: برای اینکه از این دنیای زودگذر و فانی زندانی هوای نفس خود نشوید همیشه به یاد خدا باشید و نماز به پا دارید و ذکر و دعای خداوند کنید.

- شهید شاخص استان/ایلام، شهید فرهنگی شهید علی محمد جمال‌الدینی: تسلیم محض ولایت فقیه باشید. دانش‌آموزان عزیز، چراغ و سراج نمی‌شوید مگر در پرتو تزکیه و تقوی، در مقام عبودیت الهی قرار گیرید. مطالعه کنید، نماز را با خلوص بخوانید، قرآن را خوب بخوانید. پیام‌های امام عزیز را ضمن خواندن، عملی کنید.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی در مورد نماز در تمامی ابعاد و حوزه‌ها صورت گرفته است و به‌طور کلی می‌توان این پژوهش‌ها را به چهار حیطه تقسیم کرد:

حیطه اول پژوهش‌ها، مبتنی بر شناخت وضع موجود و مطلوب اقامه نماز است؛ حیطه دوم پژوهش‌ها به بررسی و کندوکاو عوامل مؤثر در جذب و عدم جذب به نماز بوده است؛ حیطه سوم به بررسی نقش تقویت‌کننده‌های اجتماعی و فردی در جذب به نماز پرداخته شده است؛ حیطه چهارم به بررسی تأثیر نماز در ابعاد روانی، عاطفی و اجتماعی در فرد و جامعه پرداخته شده است. می‌توان گفت که وصیت‌نامه‌های شهیدان به تمامی ابعاد مختلف در این ۴ حیطه پرداخته‌اند که در ذیل به برخی از آنان اشاره می‌شود.

پژوهشی در سال ۱۳۷۷، توسط محمدی کرمانشاهی در مورد نماز از دیدگاه و سیره شهیدان انجام گرفت. مشخص شد که شهیدان در کلام استاد شهید مرتضی مطهری چنین توصیف‌اند: دو شخصیت صلح و عارف را اگر تربیت کنند و از آن‌ها یک انسان به وجود بیاورند، شهید به وجود می‌آید. در این

پژوهش مشخص شد که بی‌تردید نماز شهیدان نمونه‌ای ارزشمند از نماز خوبان و نماز مقبول است و در این پژوهش تأکید بر اول وقت بودن و ادای نماز صبح و پنداشتن نماز شب (که اگر واجب شود) در خاطرات شهید محمد حیات‌بخش اشاره شده است (محمدی کرمانشاهی، ۱۳۷۷: ۱۲).

پژوهشی در سال ۱۳۸۱، توسط شهبازی درزمینه تحلیل وصیت‌نامه شهدای استان چهارمحال و بختیاری انجام گرفت. نتایج نشان داد که نماز به‌عنوان یک رابطه عاشقانه و عارفانه با معبود برای شهدا در ایام جنگ تحمیلی بوده است و آنان روحیه ایثار و ازخودگذشتگی، دینداری، وظیفه‌شناسی و اجرای کامل امر به معروف و نهی از منکر را مدیون نماز که ستون و پرچم اسلام است، می‌دانستند (شهبازی، ۱۳۸۱: ۵۹). در سال ۱۳۸۹، در خصوص بررسی وصیت‌نامه شهیدان درباره نماز، پژوهشی توسط حاجی‌آبادی و علوی انجام گرفت. نتایج نشان داد که تأکید بر وعظ و آموزش احکام اسلامی و مطرح کردن مسائل مهم اجتماعی و سیاسی در نماز جمعه در وصایای شهدا بسیار مورد تأکید قرار گرفته است (حاجی‌آبادی و علوی، ۱۳۸۹: ۶۱).

در سال ۱۳۹۰، پژوهشی توسط فراهانی در مورد بررسی وصیت‌نامه شهدا در مورد نماز انجام گرفت. در این پژوهش مشخص شد که شهدا به فریضه نماز به‌ویژه نماز جمعه و جماعت تأکید زیادی داشتند. آن‌ها از میان پیامدهای دعا و تلاوت قرآن، بیشترین تأکید را به پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اخلاقی نماز داشتند (فراهانی، ۱۳۹۰: ۶۸).

پژوهشی درزمینه بررسی وصیت‌نامه شهدا، در سال ۱۳۹۲، توسط ربیعی و تمنایی انجام گرفت. نتایج مشخص کرد که در اکثر وصیت‌نامه‌های شهدا بر مواردی همچون: ولایت فقیه و رهبری امام خمینی، استکبارستیزی و در رأس آن آمریکا، واقعه کربلا و شهادت امام حسین (ع)، حجاب، نماز و نماز جمعه و جماعات، نفی زندگی دنیایی، توصیه به گریستن برای شهدا کربلا به‌جای گریستن برای شهادت خودشان تأکید شده است (ربیعی و تمنایی، ۱۳۹۲: ۱۶۱).

در سال ۱۳۹۳، پژوهشی توسط محمدی در مورد نماز شهیدان انجام گرفت. ثابت شد که رشد معنویت، اصلاح و تزکیه نفس و ایستادگی در برابر دشمنان اسلام و ایران را می‌توان در نماز شهیدان مشاهده کرد (محمدی، ۱۳۹۳: ۸۹). سال ۱۳۹۴،

پژوهشی توسط زوری و شعبان‌زاده در مورد وصیت‌نامه شهدا انجام گرفت. نتایج بیانگر این بود که یکی از ابعاد گفت‌وگو و وصیت‌نامه‌های شهدا، سطح فکری و باور مذهبی - اعتقادی است که در این بُعد بر اهمیت نماز بر مواردی همچون: خلوص نیت، حضور قلب، تأثیر نماز بر رفتار و گفتار و دوری از فحشا و منکر بر اثر خواندن نماز اول وقت تأکید شده است (زوری و شعبان‌زاده، ۱۳۹۴: ۵۳۴).

پژوهشی توسط دانشی در مورد نماز در سیره شهدا، در سال ۱۳۹۵ انجام گرفت. مشخص شد که نماز اول وقت و نماز همراه با درک و فهم از ویژگی‌های بارز نماز شهدا بودند و افزایش بصیرت و کسب آسایش و آرامش از اثرات و برکات نماز از دیدگاه شهدا بود (دانشی، ۱۳۹۵: ۸۲).

در سال ۱۳۹۷، پژوهشی توسط کاظمی ترکمن در خصوص نماز و آثار آن در سخنان، سیره و وصیت‌نامه شهدا، انجام گرفت. نتایج نشان داد که نماز تنها به امت پیامبر اکرم (ص)، اختصاص ندارد، بلکه عهد و پیمان الهی با همه مردم در همه دور آن‌هاست. نتایج نشان داد که اول وقت خواندن نماز و اخلاص در نماز مهم‌ترین وصیت شهدا بودند و شهدا معنای واقعی نماز را درک کردند و آنان کسانی بودند که در شرایط سخت و ناامن نماز را اقامه می‌کردند و حتی در هنگام نماز به شهادت رسیدند (کاظمی ترکمن، ۱۳۹۷: ۱۴۰).

پژوهشی در زمینه تحلیل وصیت‌نامه شهدای استان کهگیلویه و بویراحمد توسط باقری دولت‌آبادی و شاکریان در سال ۱۳۹۸، انجام گرفت. نتایج مشخص کرد که نماز به‌عنوان یکی از انگیزه‌های دینی مؤثر برای حضور در جبهه‌ها توسط شهدا بوده و در وصیت‌نامه‌های خود همواره به ولایت‌فقیه، عشق به شهادت، اقتداء به نماز اول وقت امام حسین (ع) و نهضت عاشورا و درس‌های آن برای همگان و حجاب تأکید داشته‌اند (باقری دولت‌آبادی و شاکریان، ۱۳۹۸: ۹۰).

پژوهشی در سال ۲۰۱۱ توسط أمرا در مورد نصیحت شهدا در مورد نماز صورت گرفت. نتایج نشان داد که ایمان قوی، اخلاص در نیت و عمل، درک معنا و پیام‌های خدایی دعاها و نمازها در کنار اعتقاد به قیامت و جان‌آخوری را می‌توان از نمازها و دعا‌های شهیدان مسیحی عهد باستان استخراج و برشمرد (Omeara, 2011:76).

در سال ۲۰۱۲، پژوهشی توسط پُل در مورد سفارش‌های شهدای مسیحی در مورد نماز به خانواده‌ها انجام گرفت. نتایج تعیین کرد که شهدای مسیحی همواره دعا و نماز را پُلی برای افزایش روحیه شجاعت، توسل و استقامت خود قلمداد می‌کردند و خانواده‌های خود را به سیر و سلوک معنوی و عبادی از طریق نماز خواندن با خلوص و اول وقت دعوت می‌کردند که گفته‌های اعضای خانواده این شهیدان، گواه بر آن است (Paul, 2012:92).

در سال ۲۰۱۷، پژوهشی توسط هنیگ در مورد نماز از دیدگاه شهدای بوسنی و هرزگوین انجام گرفت. نتایج پژوهش بیانگر این بود که نماز به‌عنوان یکی از ارزش‌های معنوی و عرفانی در نزد شهدای بوسنی و هرزگوین بوده و خضوع و حضور قلب در نماز شهدا مشهود بوده و نماز عامل اتحاد، انسجام و رشد اخلاقیات بعد از جنگ هم بوده است (Henig, 2017:41).

در سال ۲۰۱۸، در مورد بررسی وصیت‌نامه شهدا، پژوهشی توسط آرنولد انجام گرفت. نتایج نشان داد که اخلاص در نیت، ترتیب ادای نماز، اهمیت و خردمندی در کنار وظیفه‌شناسی و همچنین احساس عجز و شکرگزاری در مقابل خالق در نماز و دعا‌های شهدا نمایان است (Arnold, 2018:221).

پژوهشی در سال ۲۰۲۳، توسط میادووس در مورد نماز و اعمال نماز از دیدگاه شهدای مسیحی انجام گرفت. در پایان مشخص شد که جلوه‌های نماز شهدای مسیحی در قالب اعمال آن‌ها نظیر ایمان قوی،

فداکاری، معنویت مقدس، خردمندی و توانایی‌های مدیریتی در میدان‌های مختلف را می‌توان مشاهده کرد (2: Meadows, 2023).

در پایان باید گفت: بین نتایج مطالعات و تحقیقات صورت گرفته فوق، یک همخوانی نسبی وجود دارد و جنبه نوآورانه پژوهش حاضر این است که علاوه بر اینکه به بررسی تجلی و نمود ابعاد گوناگون نماز در وصیت‌نامه‌های شهدا می‌پردازد، به بررسی دقیق مؤلفه‌ها و نکات تربیتی استخراج‌شده از وصایای شهدا پرداخته و همچنین به روش‌های تربیتی مختلف استنتاج شده از بیانات شهدا در وصیت‌نامه‌های خود آن‌ها، هم اشاره دارد.

روش پژوهش

روش پژوهش از نوع کتابخانه‌ای^۱ و به صورت فیش‌نویسی^۲ بوده است. برای گردآوری، مطالعه و وصایای زندگی‌نامه و خاطرات شهدایی که مدنظر بود و در سایت جامع شهدای استان ایلام در زمینه منابع مختلف در کنگره ملی بزرگداشت ۳۰۰۰ شهید استان ایلام و در تاریخ ۱۱ آذر ماه ۱۴۰۰، تعداد ۵۲ وصیت‌نامه شهید استخراج شد. سپس وصیت‌نامه‌های موردنظر به طور کامل مطالعه و نکات تربیتی مختلف در مورد اقامه نماز، به صورت مؤلفه و روش تربیتی استنتاج گردید. داده‌ها برحسب فراوانی وقوع، تأکید، تکرار و توصیف مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی نماز و کمیت‌ها در وصیت‌نامه‌های شهدا، حاصل شمارش فراوانی در مورد مؤلفه‌ها و روش‌های تربیتی نماز، هستند.

یافته‌های پژوهش

پاسخ به سؤال پژوهش: مؤلفه‌های تربیتی نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام کدامند؟ برای پاسخ به این سؤال به طور مستقیم به وصیت‌نامه‌های شهدا به صورت الکترونیکی و واقعی مراجعه کرده که مهم‌ترین این مؤلفه‌های استخراج‌شده به ترتیب عبارت‌اند از: توجه و اهمیت به نماز به عنوان ستون و پرچم دین، شرکت مداوم در نماز جمعه و جماعات، توجه به اقامه نماز اول وقت، توجه به خلوص نیت در نماز، تأکید بر اهمیت نماز به عنوان سدی در برابر تبلیغات منفی دشمنان علیه اعتقادات دینی و معنوی انقلاب اسلامی، خواندن صحیح نماز، توأم بودن اقامه نماز با دعا و توسل، توجه به معانی، درک و فهم پیام‌های نماز، توجه به عمل به نماز و درنهایت توجه به اثرات زیان‌بار غفلت از نماز. بنابر نتایج به‌دست‌آمده، در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام بیشترین توجه به مؤلفه اهمیت و ضرورت به نماز،

---

1. Library type

2. Receipt

ادای نماز، ستون و پرچم دین بودن نماز به‌عنوان یک واجب الهی و مؤلفه توجه به اثرات زیان‌بار غفلت از نماز، کمترین فراوانی را در میان مؤلفه‌های نماز داشتند.

پاسخ به سؤال پژوهش: چه روش‌های تربیتی، در مورد نماز در وصیت‌نامه‌های شهدای استان مورد توجه قرار گرفته‌اند؟ مطابق نتایج به‌دست‌آمده، به ترتیب روش‌های تربیتی: تبشیر و تندی، تشویق و ترغیب، پند و موعظه، مراقبه و محاسبه، مشاهده (دقت و توجه)، الگوگیری - الگودهی، تعمیق تربیت دینی، تقلید، استمداد از خداوند، ابتلاء، خطابه، تکرار و تمرین، محبت و مدارا و تمثیل در وصیت‌نامه‌های شهدا در مورد نماز شامل شدند. بنابر نتایج به‌دست‌آمده، در وصیت‌نامه‌های شهدای استان ایلام بیشترین توجه به روش تربیتی تبشیر و تندی و کمترین توجه به روش‌های تربیتی خطابه، تکرار و تمرین، محبت و مدارا و تمثیل شامل شدند.

نتیجه‌گیری، پیشنهادها و محدودیت‌ها

قال رسول الله (ص): الصلاة مفتاح الجنة: نماز، کلید بهشت است. (نهج‌الفصاحه، حدیث ۱۵۸۸). یکی از مهم‌ترین و اصیل‌ترین ارزش‌های اسلامی فرهنگ نماز است. اهمیت نماز آنجاست که سرور و سالار شهیدان حضرت امام حسین (ع) و یارانش هرگز نماز خود را در سرزمین کربلا فراموش نکرده و با تمامی شرایط سخت و انحرافات آن دوران، نماز را یکی از موارد تجلی امر به معروف و نهی از منکر دانسته و آن را برای زنده نگه‌داشتن ارزش‌های دینی و الهی برپا می‌کردند. باید گفت: یکی از پایه‌های اساسی دین مقدس اسلام، نماز است که متعالی‌ترین صحنه برقراری ارتباط بنده با خدا است. نماز، معراج مؤمن است و اولین واجب هر مسلمانی و اولین سؤال روز قیامت. یکی از مهم‌ترین رفتارهای دینی و عبادی شهدا که در وصیت‌نامه‌های آنان ساری و جاری است، نماز است. شهدا، اسلام و دین را فراگرفته و به آن عمل کرده‌اند و تمام تلاش و همت ایشان برای رضای الهی بود که برای اجرا و احیای نماز، از جان، مال، خانواده، مقام خود گذشتند و همواره این ایثار و فداکاری و ازخودگذشتگی خود را مرهون نماز و تقرب به خدا دانسته‌اند. در وصیت‌نامه‌های شهدا، نماز تجلی بالاترین نقطه خضوع بنده ضعیف نسبت به خالق توانای خود است. نماز ستون و پایه دین و همچنین پرچم دین است و یکی از مهم‌ترین و شاید اصلی‌ترین وسیله قرب و نزدیکی به خداوند می‌باشد. ذکر و نام یاد خدا در نماز مایه آرامش و دفع بحران‌های مختلف زندگی مادی بشر است. ایجاد اصلاحات بنیادی به‌منظور تغییر در نگرش افراد نسبت به نماز و مناسک مذهبی در آن و همچنین اصلاح روش‌ها و الگوهای تعاملی - رفتاری آسیب‌زا میان افراد، خانواده و جامعه می‌تواند زمینه‌ساز تحولات اساسی در شخصیت افراد شده و در وصیت‌نامه‌های شهدا به آن‌ها اشاره شده است و نه تنها نگرش آن‌ها را نسبت به صورت ظاهری اعمال عبادی و دینی بهبود بخشد بلکه در جهت‌گیری اصولی و واقعی نه ریاکارانه به‌سوی ارزش‌های الهی و انسانی و در تراز

بودن یک فرد انقلابی، در مورد نماز آن‌ها را هدایت نماید. نتایج مشخص کرد که مؤلفه‌های تربیتی حاصل از وصیت‌نامه شهدا در زمینه نماز به ترتیب شامل: توجه و اهمیت به نماز به‌عنوان ستون و پرچم دین، شرکت مداوم در نماز جمعه و جماعات، توجه به اقامه نماز اول وقت، توجه به خلوص نیت در نماز، تأکید بر اهمیت نماز به‌عنوان سدی در برابر تبلیغات منفی دشمنان علیه اعتقادات دینی و معنوی انقلاب اسلامی، خواندن صحیح نماز، توأم بودن اقامه نماز با دعا و توسل، توجه به معانی، درک و فهم پیام‌های نماز، توجه به عمل به نماز و درنهایت توجه به اثرات زیان‌بار غفلت از نماز. همچنین مشخص شد به ترتیب روش‌های تربیتی نظیر تبشیر و تندیذ، تشویق و ترغیب، پند و موعظه، مراقبه و محاسبه در وصیت‌نامه‌های شهدا در مورد نماز، بیشتر مشاهده شد. نتایج این پژوهش با تحقیقات محمدی کرمانشاهی (۱۳۷۷)، شهبازی (۱۳۸۱)، فراهانی (۱۳۹۰)، ربیعی و تمنایی (۱۳۹۲)، زوری و شعبانی (۱۳۹۴)، دانشی (۱۳۹۵)، کاظمی و ترکمن (۱۳۹۷)، پُل (۲۰۱۲) و آرنولد (۲۰۱۸) مطابقت و همخوانی دارد.

- در ادامه به مهم‌ترین پیشنهادهایی کاربردی در خصوص ترویج و نهادینه نمودن فرهنگ اقامه نماز با تمرکز بر محیط خانواده دینی و جامعه اسلامی اشاره می‌شود:
- به بررسی رابطه بین نگرش‌های سهل‌گیرانه یا سخت‌گیرانه والدین نسبت به امور و تربیت دینی و عبادی فرزندان پرداخته شود.
  - پیشنهاد می‌شود رابطه بین جو آزاد منشانه در محیط خانواده‌ها با نگرش مذهبی و عبادی فرزندان بررسی شود.
  - پیشنهاد می‌شود بررسی نگرش‌های ادراک‌شده فرزندان از گرایش والدین به مناسک دینی و عبادی و رابطه آن با نگرش و دیدگاه‌های فرزندان انجام گیرد.
  - برای جذب فرزندان به نماز باهدف تقویت و تحکیم بنیان خانواده‌ها از روش‌های و الگوهای مشارکتی، حمایتی و تشویقی در خانواده‌ها استفاده شود.
  - برای جذب اعضای خانواده به مناسک دینی و عبادی و درنتیجه رشد و تعالی فرهنگ نماز در جامعه از رفتارهای تبعیض‌آمیز در خانواده‌ها جلوگیری شده و به شخصیت همه افراد خانواده احترام نهاده شود.
  - کاهش جو و تنش‌های خانوادگی، ایجاد فضای آزاد منشانه و افزایش دخالت فرزندان و اعضای خانواده در انتخاب صحیح و تصمیم‌گیری در امور دینی و عبادی می‌تواند اقداماتی مفید و مهم در این زمینه قلمداد شود.
  - پیشنهاد می‌شود خانواده‌ها حتماً با کارشناسان امور مذهبی، مبلغان و متولیان امور مذهبی، مشاوران، متخصصان و روانشناسان تربیت دینی، جلسات مشاوره‌ای مستمر داشته باشند.
  - ضرورت آشنایی والدین و خانواده‌ها با فلسفه، تاریخ و فرهنگ نماز به‌طور کلی و وصایای شهدا در انقلاب اسلامی به‌طور خاص پیشنهاد می‌شود.

- ضرورت وجود موضوع نهادینه نمودن فرهنگ نماز و چگونگی آموزش روش‌ها و انتقال صحیح و به‌روز آن در محتوای کتب درسی دانش آموزان و تحلیل محتوای کتب درسی در این زمینه، وصایای شهدا و دیگر منابع مکتوب در دسترس همگان مورد توجه قرار گیرد.
- همکاری و برگزاری جلسات صمیمانه خانواده‌ها با نهادها و افرادی نظیر متولیان امور مذهبی، فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد تبلیغات، ستادهای اقامه نماز، روحانیون و ائمه جماعت، کارشناسان و مبلغان امور دینی، مطبوعات، صداوسیما، بنیاد شهید و امور ایثارگران، مشاوران، روانشناسان و متخصصان تربیت دینی، مساجد، معلمان و مربیان پرورشی مدارس، دانشگاه‌ها و سایر نهادها و ارگان‌های انقلابی مربوط در نهادینه نمودن فرهنگ نماز در فرزندان انجام گیرد.
- توجه به ضرورت برقراری ارتباط بین خانواده‌ها و مدارس، برای توسعه و ارتقای برنامه‌های مربوط به نماز، شورای توسعه و تحکیم اقامه نماز با همکاری دانش آموزان، خانواده‌ها و مربیان تشکیل شود.
- تهیه و توزیع کتب، مجلات، وصایای شهدا، محصولات فرهنگی رایگان با موضوع فرهنگ نماز و نیایش در بین خانواده‌ها مؤثر است.
- در آموزش، دعوت و نهادینه نمودن فرهنگ نماز و نیایش در بین اعضای خانواده و تحکیم و تقویت بنیان خانواده، خانواده‌ها از روش‌هایی نظیر تقلید و مشاهده، تقویت و تشویق، محبت و مدارا، یادگیری ضمنی، فضاسازی معنوی، امر به معروف و نهی از منکر، شرطی‌سازی، اختیار و عدم جبر و زور، استفاده از داستان‌های قرآنی، فعالیت‌های متنوع هنری، قصه‌ها، اشعار و خاطره‌ها، برگزاری جشن تکلیف، شرکت در نماز جماعت و محافل نماز و نیایش، نقاشی، سینما، معماری، طراحی، عکاسی، خطاطی و ... استفاده شود.
- در آموزش، دعوت و نهادینه نمودن فرهنگ نماز و نیایش، بررسی فلسفه تاریخ و کشف قانون‌مندی‌های نماز، عبرت‌آموزی، بررسی سیره پیامبران، امامان، صالحان، مراجع عظام آیات و رهبران انقلاب اسلامی در مورد نماز و استفاده از ظرفیت هنر انقلاب اسلامی استفاده گردد.
- در نهادینه نمودن فرهنگ نماز در به اصول و مبانی نظیر استفاده مثبت از انرژی مثبت درون خانواده‌ها، تناسب انتظارات با شرایط سنی و جنسی فرزندان، رعایت اصل استمرار و تداوم، رعایت اصل آموزش نماز به شیوه جامع‌و‌مانع، رعایت اصل تدریجی بودن، رعایت اصل اعتدال و میانه‌روی، رعایت اصل محبت و دلسوزی، رعایت اصل توجه به معانی و مفاهیم ضمنی و باطنی نماز، ارتباط مستمر خانه و مدرسه، حفظ و ارتقای و باروری شخصیت فرزندان، ابراز عکس‌العمل‌های مثبت و مناسب در قبال رفتارهای دینی فرزندان، ارتباط نماز و حس زیباشناسی و معرفتی در فرزندان، تدبر و تفکر در نماز، دوری از سلاقی شخصی و افکار قالبی، دستیابی به لایه‌های ژرف مفاهیم و پیام‌های نماز، استفاده از آموزه‌های نبی مکرم اسلام (ص) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در مورد اقامه و حقیقت نماز و بالاخره دادن فرصت کافی به فرزندان برای سؤال کردن و رفع ابهامات و شبهات دینی و

عبادی نماز و پاسخ دادن مناسب و قانع‌کننده به آن‌ها، توجه لازم و کافی شود. در پایان باید گفت عدم دسترسی کامل و جامع به برخی از وصیت‌نامه‌های شهدا به‌ویژه به‌صورت اصل وصیت‌نامه کاغذی در بین خانواده‌های شهدا و یا اقوام شهدا و همچنین نبود کامل و جامع برخی از وصیت‌نامه شهدا در آرشیو صداوسیما استانی ایلام و ادارات بنیاد شهید و امور ایثارگران در شهرستان‌های استان ایلام از محدودیت‌ها بود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- اسناد کنگره ۳۰۰۰ شهید استان ایلام (۱۴۰۰). اداره هنری، اسناد و انتشارات، معاونت فرهنگی و امور اجتماعی بنیاد شهید و امور ایثارگران استان ایلام.
- اکبری، منوچهر (۱۳۹۶). *وصیت‌نامه شهدای استان ایلام (۴۶۴ وصیت‌نامه)*. نشر شاهد.
- افروز، غلامعلی (۱۳۸۴). *روش‌های پرورش حس مذهبی (نماز) در کودکان و نوجوانان*. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- باقری دولت‌آبادی، علی و شاکریان، جواد (۱۳۹۸). انگیزه شهدای استان کهگیلویه و بویر احمد برای حضور در جبهه‌ها: تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهدا. *فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس*، ۵(۱)، ۷۱-۹۳.
- حاجی‌آبادی، رضا و علوی، سیدمصطفی (۱۳۸۹). *فریاد محراب (شهیدان نماز و نماز شهیدان)*. انتشارات سفیر اردهال.
- دانشی، محمد (۱۳۹۵). *نماز در سیره شهدا*. انتشارات گرا.
- زوری، ریحانه و شعبان زاده، مریم (۱۳۹۴). تحلیل گفتمان وصیت‌نامه‌های شهیدان. *دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی*.
- ربیعی، علی و تمنایی، امیرحسین (۱۳۹۲). تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهدای جنگ تحمیلی. *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۰(۲)، ۱۶۱-۱۸۶.
- رضانژاد، مرضیه (۱۳۹۷). نماز و آثار آن در سیره و وصیت‌نامه‌های شهدا. *دو فصلنامه علمی - تخصصی معارف فقه علوی؛ ویژه‌نامه همایش ملی نماز، تعالی فردی و اجتماعی*، ص ۱۱۷-۱۳۹.
- شهبازی، اصغر (۱۳۸۱). *روایت عشق: نماز شهیدان؛ پژوهشی پیرامون نماز از دیدگاه شهدای چهارمحال و بختیاری*. انتشارات آصف.
- شهبواری، حسین (۱۳۸۲). *نماز چهره دین*. انتشارات مهر دلدار.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۸۱). *نماز و نیایش از نظر قرآن و عترت*. انتشارات شکرانه.
- فراهانی، حجت‌الله (۱۳۹۰). *تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهدا*. انتشارات دفتر مطالعات و تحقیقات معاونت پژوهش و ارتباطات فرهنگی بنیاد شهید و امور ایثارگران.
- کاظمی ترکمن، نرگس (۱۳۹۷). نماز و آثار آن در سخنان، سیره و وصیت‌نامه‌های شهدا. *دو فصلنامه علمی - تخصصی معارف فقه علوی؛ ویژه‌نامه همایش ملی، تعالی فردی و اجتماعی*، ص ۱۴۰-۱۵۶.
- محمدی، محمد (۱۳۹۳). *نماز شب شهیدان*. انتشارات دارخوین.
- محمدی، محمد (۱۳۹۳). *نماز شهیدان*. انتشارات دار خوین.
- محمدی کرمانشاهی، اسماعیل (۱۳۷۷). پرواز با نماز، سیره شهیدان. *مجله فرهنگ کوثر*، شماره ۲۰، ص ۱۳-۱۲.
- بوران، مریم و بوران، فاطمه (۱۴۰۱). *نماز از نگاه شهدای استان ایلام*. انتشارات قلاویزان.

- Arnold, D.W.H. (2018). *Prayers of the Martyrs*. Foreword By Madeleine.
- Henig, D. (2017). Prayer as a History: of Witnesses, Martyrs, and Plural Pasts in Post-War Bosnia – Herzegovina. *Social Analysis*, 61(1): 41- 54.
- Meadows D.S. (2023). Acts of Prayer: A Martyr's Prayer. *Herald of Grace (An online chirstian magazine, heralding God's saving truth (2 Tim 4:2))*.
- Lopate, P (2016), *The Martyrdom Prayers, Published by Phi Beta Kappa (The American Scholar)*
- O'meara, J.J. (2011). Prayer Exhortation to Martyrdom. Ancient Christian Writers NO. 19, *Literary Licensing. LLC*.
- L' engle- Paul, J. (2012). A Prayer for the Families of Christian Martyrs. *Release International*.
- Rhoades, B.K.C. (2017). *Prayer in Memory of the Martyrs*. Diocese of Fort Wayne - South Bend.
- Stratman, P.C (2018). *A Prayer for the Privilege of Martyrdom*. Wisconsin University Prees.